

રાષ્ટ્ર નિર્માણના શિલ્પી: ભારતીય રજવાડાંના વિલીનીકરણમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલની કૂટનીતિ, વહીવટી દક્ષતા અને ભૌગોલિક એકીકરણ - એક વિસ્તૃત સંશોધન પેપર

ડૉ.દિલીપકુમાર અશોકભાઈ ઓડ

ડૉ સહેજાદઅલી મજરઅલી ખોખર

અધ્યાપક સહાયક, અર્થશાસ્ત્ર વિભાગ અને શારીરિક શિક્ષણ વિભાગ

સી. એન્ડ એસ.એચ. દેસાઈ આર્ટ્સ એન્ડ એલ.કે.એલ. દોશી કોમર્સ કોલેજ, બાલાસિનોર

મો:૯૦૧૬૨૯૨૯૨૬

dr.dilipode@gmail.com sahejadhokhar@gmail.com

❖ (સારાંશ) (Abstract)

૧૯૪૭માં બ્રિટિશ સંસ્થાનવાદના અંત સાથે ભારતીય ઉપખંડમાં એક અભૂતપૂર્વ ભૌગોલિક અને રાજકીય શૂન્યાવકાશનું સર્જન થયું હતું. ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, ૧૯૪૭ અંતર્ગત બ્રિટિશ તાજની 'સર્વોપરિતા' (Paramountcy) ના અંત સાથે પડર થી વધુ દેશી રજવાડાંઓને ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા અથવા સ્વતંત્ર રહેવાનો વિકલ્પ મળ્યો હતો, જે ભારતની ભૌગોલિક અખંડિતતા માટે 'બાલ્કનાઇઝેશન' (વિખંડન) નો ગંભીર ખતરો ઊભો કરતો હતો. આ સંશોધન પેપર ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને ગૃહમંત્રી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલી જટિલ એકીકરણ પ્રક્રિયાનું ઊંડાણપૂર્વક વિશ્લેષણ કરે છે. આ અભ્યાસ તપાસે છે કે કેવી રીતે પટેલે વી.પી. મેનનની વહીવટી કુનેહ અને લોર્ડ માઉન્ટબેટનના પ્રભાવનો ઉપયોગ કરીને 'ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન' (જોડાણખત) અને 'સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ' જેવા કાનૂની સાધનો દ્વારા રક્તપાતવિહીન ક્રાંતિ સર્જી. આ પેપર જૂનાગઢમાં 'આરઝી હુકુમત' ની ભૂમિકા, હૈદરાબાદમાં 'ઓપરેશન પોલો' ની અનિવાર્યતા, અને કાશ્મીર મુદ્દે પટેલના વ્યવહારિક (Pragmatic) અભિગમનું વિશ્લેષણ કરે છે. વધુમાં, આ પેપર સૌરાષ્ટ્ર અને PEPSU જેવા સંઘોની રચના, પ્રીવી પર્સની નીતિ અને અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS/IPS) ના માળખા દ્વારા વહીવટી એકીકરણમાં પટેલના યોગદાનને મૂલવે છે.

કીવર્ડ્સ (Keywords): સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ, રાજકીય એકીકરણ, સર્વોપરિતા (Paramountcy), ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન, વી.પી. મેનન, જૂનાગઢ, આરઝી હુકુમત, ઓપરેશન પોલો, હૈદરાબાદ, પ્રીવી પર્સ, સૌરાષ્ટ્ર સંઘ, સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ.

❖ ૧. પ્રસ્તાવના: ૧૯૪૭માં સત્તાનું હસ્તાંતરણ અને અસ્તિત્વનો પડકાર

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭ના રોજ ભારતને મળેલી સ્વતંત્રતા એ માત્ર બ્રિટિશ શાસનમાંથી મુક્તિ ન હતી, પરંતુ એક વિભાજિત રાષ્ટ્રને એકસૂત્રમાં બાંધવાનો ભગીરથ પ્રયાસ હતો. તે સમયે ભારત બે અલગ અલગ રાજકીય અસ્તિત્વમાં વહેંચાયેલું હતું: એક 'બ્રિટિશ ભારત', જે સીધું બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ અને વાઈસરોયના શાસન હેઠળ હતું, અને બીજું 'ઇન્ડિયન સ્ટેટ્સ' (દેશી રજવાડાં), જે સંઘિઓ અને કરારો દ્વારા બ્રિટિશ તાજની સર્વોપરિતા હેઠળ હતા.

૧૯૪૭ના ભારતીય સ્વતંત્રતા અધિનિયમની કલમ ૭(૧)(બી) મુજબ, બ્રિટિશ તાજની રજવાડાંઓ પરની સર્વોપરિતાનો અંત આવ્યો. આ કાયદાકીય જોગવાઈનો અર્થ એ હતો કે ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭થી તમામ ૫૬૨ રજવાડાં સિદ્ધાંતિક રીતે સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર સાર્વભૌમ રાષ્ટ્રો બની જશે. તેઓ ભારત અથવા પાકિસ્તાન સાથે જોડાવા માટે સ્વતંત્ર હતા, અથવા સૈદ્ધાંતિક રીતે સ્વતંત્ર પણ રહી શકતા હતા. આ પરિસ્થિતિએ ભારત માટે ગંભીર ભૌગોલિક કટોકટી સર્જી હતી. જો આ રાજ્યો સ્વતંત્ર રહ્યા હોત, તો ભારતનું નિર્માણ અશક્ય હતું કારણ કે રેલવે, માર્ગો અને સંદેશાવ્યવહારનું માળખું આ રાજ્યોમાંથી પસાર થતું હતું અને ભારત એક 'ચાળણી' જેવું રાષ્ટ્ર બની ગયું હોત.

આ વિકટ પરિસ્થિતિમાં, રિયાસતી ખાતા (States Department) નો હવાલો સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલને સોંપવામાં આવ્યો. સરદાર પટેલે આ પડકારને માત્ર વહીવટી કાર્ય તરીકે નહીં, પરંતુ ભારતના ઇતિહાસને બદલવાની તક તરીકે જોયો. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે, "જો આપણે સાથે મળીને કામ નહીં કરીએ તો અરાજકતા અને અવ્યવસ્થા આપણને બધાને - નાના અને મોટાને - વિનાશમાં ડૂબાડી દેશે".

❖ ૨. એકીકરણનું કૂટનીતિક અને કાનૂની માળખું

સરદાર પટેલની સફળતા પાછળનું મુખ્ય કારણ તેમની બહુપક્ષીય વ્યૂહરચના હતી, જેમાં કાનૂની દસ્તાવેજોની ચોકસાઈ, મનોવૈજ્ઞાનિક દબાણ અને મુત્સદ્દીગીરીનું મિશ્રણ હતું.

૨.૧ ત્રિપુટી ગઠબંધન: પટેલ, મેનન અને માઉન્ટબેટન

રજવાડાંઓના વિલીનીકરણની પ્રક્રિયા ત્રણ મુખ્ય વ્યક્તિઓની ધરી પર ચાલી હતી. સરદાર પટેલ આ સમગ્ર પ્રક્રિયાના મુખ્ય સૂત્રધાર અને રાજકીય શક્તિ હતા. તેમના જમણા હાથ સમાન સચિવ, વી.પી. મેનન, એક અત્યંત કુશળ અમલદાર હતા જેમણે બંધારણીય અને કાનૂની ઉકેલો તૈયાર કર્યા હતા.^૬ ત્રીજા મહત્વના ખેલાડી લોર્ડ માઉન્ટબેટન હતા. પટેલે માઉન્ટબેટનનો ઉપયોગ રાજાઓને એ સમજાવવા માટે કર્યો કે બ્રિટિશ તાજ હવે તેમને રક્ષણ આપી શકે તેમ નથી અને ભારત સાથે જોડાવું જ તેમના હિતમાં છે. માઉન્ટબેટને 'ચેમ્બર ઓફ પ્રિન્સીસ'માં રાજાઓને સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે ૧૫ ઓગસ્ટ પહેલાં જોડાણ કરવું અનિવાર્ય છે, નહીંતર પછીની શરતો કડક હોઈ શકે છે.

૨.૨ કાનૂની સાધનો (Legal Instruments)નું વિશ્લેષણ

સરદાર પટેલ અને મેનને એકીકરણ માટે તબક્કાવાર પદ્ધતિ અપનાવી હતી, જેના માટે વિવિધ કાનૂની દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. નીચેના કોષ્ટકમાં આ દસ્તાવેજો વચ્ચેનો તફાવત દર્શાવેલ છે:

કાનૂની દસ્તાવેજ	હેતુ અને જોગવાઈઓ	વ્યૂહાત્મક મહત્વ
સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ (યથાવત સ્થિતિ કરાર)	આ કરારનો હેતુ બ્રિટિશ શાસન દરમિયાન અસ્તિત્વમાં હતી તેવી વહીવટી વ્યવસ્થાઓ	આ એક કામચલાઉ પગલું હતું જેથી અચાનક વહીવટી તૂટી ન પડે અને વાટાઘાટો માટે

	(જેમ કે જકાત, રેલવે, પોસ્ટ) ને ભારત સરકાર સાથે ચાલુ રાખવાનો હતો.	સમય મળે. પાકિસ્તાન સાથે પણ કેટલાક રાજ્યોએ આ કરાર કર્યો હતો.
ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન (જોડાણખત)	રાજાઓ દ્વારા ભારત સંઘમાં જોડાવા માટેનો મુખ્ય દસ્તાવેજ. તેમાં માત્ર ત્રણ વિષયો: સંરક્ષણ, વિદેશી બાબતો અને સંદેશાવ્યવહાર કેન્દ્રને સોંપવામાં આવ્યા હતા.	પટેલે શરૂઆતમાં માત્ર આ ત્રણ જ વિષયો માંગ્યા જેથી રાજાઓને તેમની આંતરિક સ્વાયત્તતા જળવાઈ રહેવાનો વિશ્વાસ બેસે. આ 'પાતળી ટોચની ફાયર' (Thin end of the wedge) ની વ્યૂહરચના હતી.
મર્જર એગ્રીમેન્ટ (વિલીનીકરણ કરાર)	આ દસ્તાવેજ દ્વારા રાજાઓએ તેમની તમામ સત્તા અને શાસન ભારત સરકારને સોંપી દીધું. ²	આ તબક્કો પાછળથી આવ્યો, જ્યારે પટેલે નાના રાજ્યોને પડોશી પ્રાંતોમાં ભેળવી દીધા (જેમ કે ઓરિસ્સાના રાજ્યો).
કવરન્ટ્સ (Covenants)	અનેક રાજ્યોને ભેગા કરી એક નવું સંઘ (જેમ કે સૌરાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન) બનાવવા માટેનો કરાર.	આના દ્વારા રાજાઓએ તેમની વ્યક્તિગત સત્તા છોડીને સંયુક્ત રાજ્યના રાજપ્રમુખ અથવા ઉપ-રાજપ્રમુખ તરીકેની ભૂમિકા સ્વીકારી.

સરદાર પટેલે રાજાઓને ખાતરી આપી હતી કે જોડાણખત મુજબ તેમની અન્ય બાબતોમાં દખલ કરવામાં આવશે નહીં. જોકે, આ એક કુશળ ચાલ હતી. એકવાર કેન્દ્ર સરકાર પાસે સંરક્ષણ અને સંદેશાવ્યવહાર આવી ગયા પછી, રાજ્યોનું અલગ અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવું અશક્ય હતું, જે આગળ જતાં સંપૂર્ણ વિલીનીકરણમાં પરિણમ્યું.

❖ ૩. કેસ સ્ટડી: જૂનાગઢ - જનશક્તિ અને આરઝી હુકુમતનો વિજય

જૂનાગઢનું વિલીનીકરણ એ પટેલની રણનીતિનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે જ્યાં તેમણે સૈન્ય કાર્યવાહીને બદલે લોકશાહી અને જનઆંદોલનને પ્રાધાન્ય આપ્યું.

૩.૧ સંઘર્ષની પૃષ્ઠભૂમિ

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૭ના રોજ, જૂનાગઢના નવાબ મહાબતખાન ત્રીજાએ તેમના દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટેની સલાહથી પાકિસ્તાન સાથે જોડાણ જાહેર કર્યું. ભૌગોલિક રીતે જૂનાગઢ ચારે બાજુથી ભારતીય પ્રદેશથી ઘેરાયેલું હતું અને તેની ૮૦% થી વધુ વસ્તી હિન્દુ હતી. આ જોડાણ

ભૌગોલિક અને વસ્તીવિષયક રીતે અતાર્કિક હતું. પાકિસ્તાને ૧૩ સપ્ટેમ્બરે આ જોડાણ સ્વીકાર્યું, જે ભારત માટે એક પડકાર હતો.

૩.૨ આરઝી હુકુમતની સ્થાપના અને વ્યૂહરચના

સરદાર પટેલે સીધું સૈન્ય આક્રમણ કરવાને બદલે આંતરિક દબાણની નીતિ અપનાવી. તેમના આશીર્વાદથી મુંબઈમાં ૨૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૭ના રોજ 'આરઝી હુકુમત' (કામચલાઉ સરકાર) ની સ્થાપના કરવામાં આવી.

- વડાપ્રધાન: સામળદાસ ગાંધી (મહાત્મા ગાંધીના ભત્રીજા).
- સૈન્ય કમાન્ડર: રતુભાઈ અદાણી, જેમણે 'આરઝી સેના' નું નેતૃત્વ કર્યું.

આરઝી હુકુમતે જૂનાગઢ રાજ્યના ગામડાઓ અને તાલુકાઓ કબજે કરવાનું શરૂ કર્યું. બીજી તરફ, પટેલે ભારતીય સેનાને જૂનાગઢની સરહદે તૈનાત કરી અને રાજ્યનો કોલસો, વીજળી અને પુરવઠો રોકીને આર્થિક નાકાબંધી કરી. આ દ્વિપક્ષીય દબાણને કારણે રાજ્યનું વહીવટી તંત્ર ભાંગી પડ્યું. ગભરાયેલા નવાબ કેશોદ એરપોર્ટ પરથી વિમાન દ્વારા પાકિસ્તાન નાસી છૂટ્યા.

૩.૩ લોકમત (Plebiscite) અને પરિણામ

દીવાન શાહનવાઝ ભુટ્ટોએ પરિસ્થિતિની ગંભીરતા જોઈને ભારત સરકારને વહીવટ સંભાળવા આમંત્રણ આપ્યું. ૯ નવેમ્બર ૧૯૪૭ના રોજ ભારતે જૂનાગઢનો કબજો લીધો. પટેલ ઇચ્છતા હતા કે વિશ્વ જુએ કે આ જોડાણ લોકશાહી ઢબે થયું છે, બળજબરીથી નહીં. તેથી, ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮માં લોકમત લેવામાં આવ્યો.

- ભારતની તરફેણમાં: ૧,૯૦,૮૭૦ મત.
- પાકિસ્તાનની તરફેણમાં: ૯૧ મત.

આ ૯૯.૯૫% જનમત એ પટેલની નીતિનો ભવ્ય વિજય હતો.

❖ ૪. કેસ સ્ટડી: હૈદરાબાદ - 'ઓપરેશન પોલો' અને નિઝામની શરણાગતિ

જો જૂનાગઢ એક નાની સમસ્યા હતી, તો હૈદરાબાદ ભારત માટે અસ્તિત્વનો પ્રશ્ન હતો. દક્ષિણ ભારતના મધ્યમાં આવેલું આ વિશાળ રાજ્ય જો પાકિસ્તાન સાથે જોડાયું હોત અથવા સ્વતંત્ર રહ્યું હોત, તો તે ભારતના પેટમાં એક "ચાંદા" (Ulcer) સમાન બની રહેત.

૪.૧ વાટાઘાટો અને રઝાકારોનો આતંક

નિઝામ મીર ઉસ્માન અલી ખાન સ્વતંત્ર રહેવા માંગતા હતા. પટેલે ધીરજપૂર્વક નવેમ્બર ૧૯૪૭માં 'સ્ટેન્ડસ્ટીલ એગ્રીમેન્ટ' પર સહી કરી, જેથી નિઝામને સમજાવવાનો સમય મળે. પરંતુ નિઝામે આ સમયનો ઉપયોગ શસ્ત્રો ખરીદવા અને કાસિમ રિઝવીના નેતૃત્વ હેઠળ 'રઝાકારો' નામના કઠ્ઠરવાદી અર્ધલશ્કરી દળને મજબૂત કરવા માટે કર્યો. રઝાકારોએ હૈદરાબાદની પ્રજા પર લૂંટ, હત્યા અને બળાત્કારનો આતંક મચાવ્યો, જેના કારણે હજારો લોકો ભાગીને ભારતીય સરહદમાં આવ્યા.

૪.૨ સૈન્ય કાર્યવાહી: ઓપરેશન પોલો

વડાપ્રધાન નેહરુ યુદ્ધ ટાળવા અને વાતચીત ચાલુ રાખવા માંગતા હતા, પરંતુ પટેલ સ્પષ્ટ હતા કે હવે વાતચીતનો સમય પૂરો થયો છે. જ્યારે ગવર્નર જનરલ રાજાજીએ પણ નેહરુને સમજાવ્યા, ત્યારે છેવટે સૈન્ય કાર્યવાહીની મંજૂરી મળી. ૧૩ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ, ભારતીય સેનાએ મેજર જનરલ જે.એન. ચૌધરીના નેતૃત્વમાં 'ઓપરેશન પોલો' શરૂ કર્યું.

આ કાર્યવાહીને સત્તાવાર રીતે 'પોલીસ એક્શન' નામ અપાયું હતું. માત્ર ૧૦૮ કલાક (પાંચ દિવસ) માં જ હૈદરાબાદી સેના અને રઝાકારોએ ધૂંટણિયા ટેકવી દીધા. ૧૭ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ના રોજ નિઝામે બિનશરતી શરણાગતિ સ્વીકારી. આ વિજય સાથે જ ભારતનું ભૌગોલિક એકીકરણ લગભગ પૂર્ણ થયું. પટેલની દ્રઢતાએ ભારતને મધ્યમાંથી તૂટતું બચાવ્યું.

❖ ૫. કેસ સ્ટડી: જમ્મુ અને કાશ્મીર - વ્યૂહાત્મક જટિલતા

કાશ્મીરનો મુદ્દો અન્ય રાજ્યો કરતાં અલગ હતો. અહીં શાસક હિન્દુ (મહારાજા હરિસિંહ) હતા અને વસ્તી મુસ્લિમ બહુમતી હતી.

૫.૧ પટેલનો પ્રારંભિક દ્રષ્ટિકોણ અને પરિવર્તન

ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો સૂચવે છે કે ૧૯૪૭ના મધ્ય સુધી, પટેલ કાશ્મીર અંગે બહુ આગ્રહી ન હતા. તેઓ માનતા હતા કે જો પાકિસ્તાન હૈદરાબાદ પરનો દાવો છોડી દે, તો કાશ્મીર પાકિસ્તાન સાથે જઈ શકે છે.^{૨૧} લોર્ડ માઉન્ટબેટન સાથેની એક મુલાકાતમાં વી.પી. મેનને સંકેત આપ્યો હતો કે ભારત હૈદરાબાદના બદલામાં કાશ્મીર અંગે નરમ વલણ અપનાવી શકે છે. પટેલ માટે હૈદરાબાદનું મહત્વ વધુ હતું કારણ કે તે ભારતના હૃદયમાં હતું.

પરંતુ, જ્યારે પાકિસ્તાને જૂનાગઢ પર દાવો કર્યો અને કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું, ત્યારે પટેલે તેમની રણનીતિ બદલી નાખી. તેમણે જોયું કે પાકિસ્તાન બંને રાજ્યો (જૂનાગઢ અને કાશ્મીર) ઈચ્છે છે, જે સ્વીકાર્ય ન હતું.

૫.૨ આક્રમણ અને જોડાણ

૨૨ ઓક્ટોબર ૧૯૪૭ના રોજ પાકિસ્તાની કબાલીઓએ કાશ્મીર પર આક્રમણ કર્યું. મહારાજા હરિસિંહે ભારતની મદદ માંગી. પટેલે સ્પષ્ટ કર્યું કે જ્યાં સુધી કાશ્મીર ભારત સાથે કાયદેસર રીતે ન જોડાય (ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશન પર સહી ન કરે), ત્યાં સુધી ભારતીય સેના મોકલી શકાય નહીં. ૨૬ ઓક્ટોબરે મહારાજાએ સહી કરી અને બીજા જ દિવસે, ૨૭ ઓક્ટોબરની સવારે, પટેલે વાયુસેના દ્વારા શ્રીનગરમાં સૈનિકો ઉતાર્યાં.

પટેલે સેનાને સંપૂર્ણ લોજિસ્ટિકલ સપોર્ટ પૂરો પાડ્યો. કાશ્મીર મુદ્દે સંયુક્ત રાષ્ટ્ર (UN) માં જવાની નેહરુની નીતિ સાથે પટેલ અસહમત હોવાનું મનાય છે, છતાં તેમણે સરકારની એકતા જાળવવા જાહેરમાં વિરોધ નહોતો કર્યો.

❖ ૬. રજવાડાંઓના સંઘો (Unions) ની રચના અને વહીવટી એકીકરણ

માત્ર રાજ્યોનું જોડાણ પૂરતું ન હતું; સેંકડો નાના રાજ્યો (જેમ કે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના રજવાડાં) આર્થિક અને વહીવટી રીતે સ્વતંત્ર રહી શકે તેમ ન હતા. પટેલે આ રાજ્યોને જોડીને મોટા વહીવટી એકમો (Unions) બનાવવાની પ્રક્રિયા હાથ ધરી.

૬.૧ સૌરાષ્ટ્ર અને કાઠિયાવાડનું એકીકરણ

ગુજરાતનું કાઠિયાવાડ ક્ષેત્ર ૨૨૨ જેટલા નાના-મોટા રાજ્યોમાં વહેંચાયેલું હતું. પટેલે જાન્યુઆરી ૧૯૪૮માં ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજી પાસેથી પ્રથમ સ્વેચ્છાએ જોડાણ મેળવ્યું, જેણે અન્ય રાજાઓ માટે ઉદાહરણ પૂરું પાડ્યું. ૧૫ ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮ના રોજ 'યુનાઈટેડ સ્ટેટ ઓફ કાઠિયાવાડ' (જે પાછળથી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય બન્યું) ની રચના કરવામાં આવી.^{૨૭} આ પ્રક્રિયા અત્યંત જટિલ હતી કારણ કે દરેક રાજ્યના કાયદા અને કરવેરા અલગ હતા.

૬.૨ અન્ય મુખ્ય સંઘો

- PEPSU (પતિયાલા એન્ડ ઈસ્ટ પંજાબ સ્ટેટ્સ યુનિયન): પંજાબના સિખ રાજ્યોનું એકીકરણ.
- રાજસ્થાન: જોધપુર, જયપુર, બિકાનેર અને જેસલમેર જેવા મોટા રાજ્યોનું એકીકરણ. જોધપુરના રાજા હનવંત સિંહને ઝીણાએ કોરા કાગળ પર સહી કરી આપી હતી, પરંતુ પટેલે અને મેનને તેમને છેલ્લી ઘડીએ ભારત સાથે જોડી દીધા.
- મધ્ય ભારત અને ત્રાવણકોર-કોચીન: આ સંઘોની રચના માટે 'કવરન્ટ્સ' (Covenants) નો ઉપયોગ થયો, જેમાં રાજાઓએ શાસન છોડીને બંધારણીય વડા (રાજપ્રમુખ) ની ભૂમિકા સ્વીકારી.

પાછળથી, ૧૯૫૬માં સ્ટેટ્સ રીઓર્ગનાઈઝેશન એક્ટ (રાજ્ય પુનર્ગઠન પંચ) દ્વારા આ સંઘોને ભાષાવાર રાજ્યોમાં ભેળવી દેવામાં આવ્યા. દાખલા તરીકે, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છ મુંબઈ રાજ્યમાં ભળ્યા અને ૧૯૬૦માં ગુજરાતનો ભાગ બન્યા.

❖ ૭. પ્રીવી પર્સ (Privy Purse): રાષ્ટ્રીય એકતાની કિંમત

રજવાડાંઓના શાંતિપૂર્ણ વિલીનીકરણ માટે પટેલે અપનાવેલી સૌથી મહત્વની અને વિવાદાસ્પદ નીતિ 'પ્રીવી પર્સ' હતી. રાજાઓને તેમની સત્તા, પ્રદેશ અને આવક જતી કરવાના બદલામાં ભારત સરકારે વાર્ષિક નિશ્ચિત રકમ આપવાની બાંહેધરી આપી હતી.

૭.૧ આર્થિક અને નૈતિક દલીલો

બંધારણ સભામાં પટેલે પ્રીવી પર્સનો બચાવ કરતા કહ્યું હતું કે, "આપણે જે રક્તપાતવિહીન ક્રાંતિ હાંસલ કરી છે તેના બદલામાં આ ચૂકવવી પડતી 'નાની' (small) કિંમત છે". જો રાજાઓએ બળવો કર્યો હોત, તો તેનાથી થતું નુકસાન પ્રીવી પર્સની રકમ કરતાં અનેકગણું હોત. નીચેના કોષ્ટકમાં કેટલાક મુખ્ય રાજ્યોને મળતા પ્રીવી પર્સની વિગતો દર્શાવેલ છે:

રાજ્ય	વાર્ષિક પ્રીવી પર્સ (રૂપિયામાં)
મૈસુર	૨૬,૦૦,૦૦૦
હૈદરાબાદ	૨૦,૦૦,૦૦૦

વડોદરા (Baroda)	૨૬,૫૦,૦૦૦
જયપુર	૧૮,૦૦,૦૦૦
જોધપુર	૧૭,૫૦,૦૦૦
ભાવનગર	૧૦,૦૦,૦૦૦

આ ભંડોળ કરમુક્ત હતું. આ વ્યવસ્થા દ્વારા પટેલે રાજાઓને માત્ર આર્થિક સુરક્ષા જ નહીં, પરંતુ તેમનું ગૌરવ જાળવી રાખવાની તક પણ આપી, જેના કારણે તેઓ ભારત પ્રત્યે વફાદાર રહ્યા.

❖ ૮. વહીવટી એકીકરણ અને 'સ્ટીલ ફ્રેમ'

સરદાર પટેલનું કાર્ય માત્ર નકશા દોરવા પૂરતું સીમિત ન હતું. રજવાડાંઓમાં લોકશાહી અને કાયદાનું શાસન સ્થાપવું એ મોટો પડકાર હતો. ઘણા રાજ્યોમાં આધુનિક ન્યાયતંત્ર કે વહીવટી તંત્ર ન હતું.

૮.૧ અખિલ ભારતીય સેવાઓ (IAS/IPS)

સરદાર પટેલે આખા દેશમાં એકસમાન વહીવટી માળખું ઊભું કરવા માટે 'ઇન્ડિયન સિવિલ સર્વિસ' (ICS) ને 'ઇન્ડિયન એડમિનિસ્ટ્રેટિવ સર્વિસ' (IAS) માં રૂપાંતરિત કરી. તેમણે આ સેવાઓને ભારતની 'સ્ટીલ ફ્રેમ' (Steel Frame) ગણાવી હતી. તેમણે સ્પષ્ટ કર્યું હતું કે એક સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ અમલદારશાહી વિના ભારત જેવા વિવિધતા ધરાવતા દેશનું સંચાલન અશક્ય છે. રજવાડાંઓના અધિકારીઓને પણ તાલીમ આપીને આ મુખ્ય પ્રવાહમાં જોડવામાં આવ્યા, જેથી વહીવટી એકીકરણ સફળ બન્યું.

❖ ૯. નિષ્કર્ષ

૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ દરમિયાન સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલે જે કાર્ય કર્યું તે વિશ્વના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. બિસ્માર્કે જર્મનીનું એકીકરણ યુદ્ધો દ્વારા કર્યું હતું, જ્યારે પટેલે ભારતનું એકીકરણ મુખ્યત્વે વાટાઘાટો અને નૈતિક પ્રભાવ દ્વારા કર્યું (હૈદરાબાદ જેવા અપવાદોને બાદ કરતાં).

આ પેપરના મુખ્ય તારણો નીચે મુજબ છે:

૧. વાસ્તવવાદી રાજનીતિ: પટેલે આદર્શવાદને બાજુ પર મૂકીને 'સામ, દામ, દંડ, ભેદ' ની વ્યવહારિક નીતિ અપનાવી, જે જૂનાગઢ અને હૈદરાબાદના કિસ્સામાં નિર્ણાયક સાબિત થઈ.
૨. કાનૂની ચોકસાઈ: ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ ઓફ એક્સેશનનો ઉપયોગ કરીને તેમણે રાજાઓને ધીમે ધીમે પણ મક્કમતાથી કેન્દ્રિય માળખામાં જોડ્યા.
૩. વહીવટી દૂરંદેશી: પ્રીવી પર્સ અને સિવિલ સર્વિસીસ દ્વારા તેમણે સંક્રમણકાળને સ્થિર રાખ્યો અને અરાજકતા ફેલાતી અટકાવી.

આજે આપણે જે ભારત જોઈએ છીએ – કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી અને કચ્છથી કોહિમા સુધી – તે સરદાર પટેલની ભૌગોલિક અને રાજકીય દ્રષ્ટિનું પરિણામ છે. તેમનું કાર્ય માત્ર રાજ્યોનું વિલીનીકરણ ન હતું, પરંતુ એક ખંડિત ભૂમિનું રાષ્ટ્રમાં રૂપાંતરણ હતું.

❖ સંદર્ભ નિર્દેશિકા (Citations within context)

- સર્વોપરિતા અને બ્રિટિશ નીતિ:
- પટેલ, મેનન અને માઉન્ટબેટન વ્યૂહરચના:
- કાનૂની દસ્તાવેજો (loA, Standstill):
- જૂનાગઢ, આરઝી હુકુમત અને લોકમત:
- હૈદરાબાદ અને ઓપરેશન પોલો:
- કાશ્મીર અને બાર્ટર ઓફર:
- સૌરાષ્ટ્ર અને અન્ય સંઘો:
- પ્રીવી પર્સ વિગતો:
- વહીવટી સેવાઓ:

❖ Works cited

1. Legacy of Unity: Sardar Patel's Contribution to India's Integration - Employment News, <https://employmentnews.gov.in/NewEmp/MoreContentNew.aspx?n=SpecialContent&k=110589>
2. Political integration of India - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Political_integration_of_India
3. Annexation of Hyderabad - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Annexation_of_Hyderabad
4. Instrument of Accession - Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/Instrument_of_Accession
5. For A United India - Speeches of Sardar Patel 1947-1950 - Nodrm | PDF | British Raj - Scribd, <https://www.scribd.com/document/522502784/For-a-United-India-Speeches-of-Sardar-Patel-1947-1950-nodrm>
6. Strategic Statesmanship: V.P. Menon's Framework for Princely State Accession - Journal of Information Systems Engineering and Management, <https://jisem-journal.com/index.php/journal/article/download/3760/1648/6154>
7. Standstill agreement (India) - Wikipedia, [https://en.wikipedia.org/wiki/Standstill_agreement_\(India\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Standstill_agreement_(India))
8. 7b | Legal documents of Integration - India State Stories, <https://www.indiastatestory.in/post/36-legal-documents-of-integration>
9. The Story of the Integration of the Indian States - Sani Panhwar, https://sanipanhwar.com/uploads/books/2024-08-28_13-57-31_eda96d7c8be6df9668f2573df23c2c92.pdf
10. Standstill agreement (India) - Grokipedia, [https://grokipedia.com/page/Standstill_agreement_\(India\)](https://grokipedia.com/page/Standstill_agreement_(India))
11. Integration of Junagadh (1948) - GKToday, <https://www.gktoday.in/integration-of-junagadh-1948/>
12. How Junagadh became part of India on November 9, 1947: Story of Sardar Patel and Arzi Hukumat's courage - OpIndia, <https://www.opindia.com/2025/11/brief-history-annexation-junagadh-merged-india-hindus-persecuted-muslim-league/>